

UDK 003:2]:316.644(497.5)

Izvorni znanstveni rad.

Primljeno: 23. 05. 2011.

Prihvaćeno: 21. 06. 2011.

PERCEPCIJA RELIGIJSKIH SIMBOLA U HRVATSKOM DRUŠTVU: KRIŽ, POLUMJESEC I DAVIDOVA ZVIJEZDA

Tijana Trako Poljak

Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb
e-mail: ttrako@ffzg.hr

Sažetak

Odnos prema religijskim simbolima otkriva stav prema tim religijama. Danas se u javnoj sferi posebno upotrebljava moć vizualne reprezentacije u iznošenju tog stava (isticanje religijskih simbola ili zabrana njihovog isticanja pa čak i javno paljenje). U radu se integracijom Durkheimovog shvaćanja simbola s teorijom simboličkog interakcionizma dolazi do (radne) distinkcije „univerzalnih” i „partikularnih” simbola. Istraživanjem percepcije „univerzalnih” religijskih simbola moguće je dublje istražiti relacijske dimenzije identiteta - odnos prema „sebi” (svojoj religiji) i „drugome” (religiji drugih) te je ovo i prvo takvo istraživanje u nas.¹

Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku građanalki Republike Hrvatske (2010.; N=1008). Cilj istraživanja bio je utvrditi: 1) opću percepciju „univerzalnih” simbola triju religija u Hrvatskoj: križ (kršćanstvo), polumjesec (islam) i Davidova zvijezda (židovstvo); 2) odgovaraju li rezultati dodatnom instrumentu anketnog upitnika koji je direktno istraživao mišljenja o pripadnicima ovih religija; 3) postojanje predviđene faktorske strukture percepcije religijskih simbola: evaluacija i aktivnost; i 4) povezanost percepcije s religijskim obilježjima ispitanika. Instrument se sastojao od ljestvice semantičkog diferencijala s 10 bipolarnih pridjeva. U obradi podataka korištene su metode univarijatne, bivarijatne i multivarijatne statistike.

Rezultati su potvrdili početne hipoteze te je opći zaključak da hrvatsko društvo značajno najpozitivnije percipira simbol križa (simbol „sebe”, jer je većina ispitanika bila katoličke, odnosno kršćanske vjeroispovijesti), zatim Davidove zvijezde pa polumjeseca. Na instrumentu je dobivena očekivana faktorska struktura te usporedbom s anketnim upitnikom visoka pozitivna korelacija rezultata.

Ključne riječi: kolektivne reprezentacije, značenjski simbol, socijalni simbolizam, simbolički interakcionizam, „univerzalni” simbol, „partikularni” simbol, percepcija, religijski simboli, kršćanstvo, islam, židovstvo, relacijski identitet

1 Empirijsko istraživanje je provedeno u sklopu znanstvenog projekta „Modernizacija i identitet hrvatskog društva: sociokulturne integracije i razvoj” (130-1301180-0915), pod vodstvom prof. dr. sc. Ivana Cifrića, Nastavak je znanstvenog projekta „Modernizacija i identitet hrvatskog društva” (130400), od 2004. do 2007. godine.

1. UVOD

1.1 Značaj religijskih simbola u današnjem svijetu

O jačini i moći religijskih simbola u današnje doba prije svega svjedoče sukobi različitih (ne)religijskih skupina (neke se klasificiraju kao religijske ali i ateisti, agnostici, nevjernici, protivnici religije, i sl.) oko tih simbola. Islamofobija, kršćanofobija, antisemitizam i ostali oblici religijske diskriminacije i ksenofobije najglasnije se mogu izraziti vizualnom reprezentacijom u čiju svrhu simboli mogu poslužiti kao dobro sredstvo prenošenja poruke. Vizualna prisutnost (ili odsutnost) simbola neke religije predstavlja snažnu poruku u određenom (socio-kulturnom pa i fizičkom, geografskom) prostoru i često joj nisu potrebna mnoga dodatna pojašnjenja. Prisjetimo se samo nekoliko primjera koji su posljednjih godina doveli do brojnih rasprava u Europi i šire, a tiču se javne, vrlo vidljive upotrebe religijskih simbola: odredbe oko nošenja odjeće povezane s religijskom pripadnošću, primjerice, na javnim mjestima u Francuskoj (J. O. de la République Française, 2004:5190, u: Manzini, 2008:2629; Adrian, 2009:345-374), povezane s imigrantskim manjinskim skupinama, kao odredbe oko nošenja turbana u Ujedinjenom Kraljevstvu (Employment Act, 1989:11, Road Traffic Act, 1988:16, u: Sandberg/Doe, 2007:302-303), te upotrebe ovih i drugih religijskih simbola na javnim prostorima poput škola (npr. rasprava oko križeva u učionicama), radnim mjestima ili fotografijama za službenu dokumentaciju (Rorive, 2008:2669; Langer, 2010:863-951; García Oliva, 2008:877-896). Mnogo je rasprava bilo i oko religijskih građevina, primjerice, podizanja minareta na džamijama u Švicarskoj (Antonsich/Jones, 2010:57-62). Kada pogledamo događaje u Europi i šire, ekstremniji načini vizualne (zlo)upotrebe religijskih simbola uključuju javna gaženja ili paljenja religijskih knjiga kao Biblije ili K'urana (Asher, 2011), nagrđivanje religijskih simbola poput, primjerice, crtanja svastika po židovskim spomenicima (Herszenhorn, 1998; Monterescu, 2010), itd. Napadi na simbole, koji otvaraju pitanja o religijskim slobodama i toleranciji, istovremeno govore o moći vizualne simboličke reprezentacije i odnosu prema religijama koje oni predstavljaju. Odnos prema simbolima *sebe i drugoga*, odnosno način na koji percipiramo i reagiramo na simbole određene skupine, u ovom slučaju religijske, uvelike ovisi o tome kakav je naš stav prema toj skupini i njenim pripadnicima. Istraživanjem percepcije simbola neke religije stoga možemo dobiti sliku o percepciji nje same.

1.2 Teorijska pozadina rada - socijalni simbolizam i simbolički interakcionizam

Dok je o simbolima dosta pisano u sklopu semiotike (semiologija, lingvistika), njima se mnogo manje bavilo u društvenim znanostima te „nema zadovoljavajuće teorije socijalnog simbolizma” (Hałas, u: Denzin, 2008:131). U radu se polazi od teorije socijalne simbolizacije koju su uspostavili simbolički interakcionisti, s posebnim naglaskom na G. H. Meada, ali se naslanja i na funkcionalističko shvaćanje simbola E. Durkheima. Durkheim tvrdi da, kako bi društvena integracija bila moguća, mora postojati opće slaganje oko značenja kolektivnih reprezentacija (*représentations collectives*), odnosno univerzalnih simbola u kolektivnoj svijesti (*conscience collective*) društva (Némedi, u:

Pickering, 1999:80-97). Religijske reprezentacije su za njega „kolektivne reprezentacije koje predstavljaju kolektivne stvarnosti” među kojima posebno istražuje religiju kao „društvenu stvar/predmet” (Durkheim, 1995:9; 440-441). Mead govori o značenjskim simbolima (*significant symbols*) čija „smislenost uvijek pretpostavlja društveni proces iskustva ili ponašanja u kojem nastaje (...) uvijek se implicira univerzum diskursa kao kontekst u čijim odrednicama, ili kao polje unutar kojeg, *značenjske* [op.a.]^{2,3} geste ili simboli doista imaju smisao. Taj univerzum diskursa konstituira skupina individua koje provode zajednički društveni proces, i sudjeluju u zajedničkom društvenom procesu, iskustva i ponašanja unutar kojega te geste ili simboli imaju ista ili zajednička značenja za sve članove te skupine” (Mead, 2003:86). Za razliku od Durkheima, on mnogo više mjesta daje individui u uspostavi „univerzuma diskursa”, smatrajući da „ja’ (...) nešto pridonosi skupini i mijenja je. Njegova gesta onda izaziva neku gestu koja će biti malo drugačija i mijenja je” (Mead, 2003:318), te mnogo više naglašava stavlja na inter(akciju), sam proces simbolizacije. Simbolički interakcionisti dalje razvijaju njegovu teoriju naglašavajući razliku između simbola i znaka u tome što se kod simbola uz dogovorena, univerzalna značenja koja im se pridaju kao sredstvu komunikacije u određenoj grupi, uvijek mogu pridavati i neka dodatna ili druga značenja (druge grupe mogu istom simbolu pridati drugačija pa čak i potpuno suprotna značenja, primjerice, simbol svastike u hinduističkoj i europskoj tradiciji; simbol može poprimiti drugačija značenja s obzirom na kontekst, i sl.) (Trako Poljak, 2011:3). Odnosno, „za razliku od znakova, simboli se ne odnose na stvari na neki konstantan način; oni su promjenjivi i dvosmisleni, podložni interpretaciji” (Hałas, u: Denzin, 2008:133). Simbolički interakcionizam stoji kao most između „objektivizacije struktura značenja” (funkcionalisti) i „subjektivnog iskustva namjeravanih, intersubjektivnih značenja” (fenomenologija)⁴ (Hałas, u: Denzin, 2008:138). Naime, iako simboli jesu „znakovi koji bi izgubili obilježja koja ih čine znakom kada više ne bi bilo onih koji ga mogu interpretirati” (Peirce, u: Hoopes, 1991:240)⁵, arbitrarnost i subjektivnost interpretacije ne znače nužno i beskrajnu višeznačnost. Jezik jest arbitrar (ista riječ mogla bi dogovorno označavati

2 Na engleskom jeziku Meadov pojam glasi *significant symbol* a ne *meaningful symbol* pa je stoga i pogrešno preveden u hrvatskom prijevodu izvornika (Mead, 2003:389) kao *smisleni simbol*. Ovdje se misli na simbol kao nositelj *značenja*, ne *smisla* (smisao se ostavlja interpretantu), pa je mnogo bolji prijevod *značenjski simbol* (Kalanj, u: Cifrić, 2008:18). Razliku između *smisla* i *značenja* se može laički prikazati na sljedećem primjeru: ako govorimo nešto što nema značenja (druga osoba ne razumije jezik kojim govorimo) onda to nužno nekome ne može imati niti smisla. Možemo pak govoriti nešto što ima značenje (druga osoba razumije riječi), ali nema smisla (ne razumije što smo htjeli reći). U našem jeziku dolazi do usložavanja zbog dodatnih sinonima riječi *značenje* kao, npr., kada kažemo „to mi ništa ne znači” u (Meadovom) smislu da nešto ne razumijemo (ne razumijemo jezik) ali i u smislu (ne)zanimanja za nešto („ta mi osoba ništa ne znači”, „to mi je beznačajno”).

3 Zahvaljujem prof. dr. Stipi Botici na korisnim sugestijama.

4 Socijalni fenomenolog A. Shütz naglasak stavlja na individualno, subjektivno iskustvo simbola i ne ulazi u nastanak značenja na pragmatičnom nivou komunikacijske akcije (Hałas, u: Denzin, 2008:132-133; Schütz, 1962:292).

5 Pojam znaka kod Peircea je nadređen pojam te razlikuje tri podvrste znakova: ikone, indekse i simbole.

i nešto drugo) (Saussure, 2000:121-127), no kada je jednom postignut konsenzus oko značenja riječi unutar jezika ona se (često) ne mijenjaju, zbog čega je jezik kao simbolički sustav komunikacije i moguć (Mead, u: Alcott/Mendieta, 2003:32).

Stoga je nužna distinkcija simbola kod kojih su značenja „univerzalnija” i „dogovorena” između većeg broja ljudi i kao takva mnogo šire prihvaćena od simbola kojima se „dodatna”, „druga”, „nova” značenja mnogo lakše i brže pridaju bez većih reakcija⁶. Hałas daje neke naznake takvog razlikovanja kada kaže da postoje „konteksti upotrebe simbola na globalnoj skali koja ide od dominacije jednog ideološkog sustava, sve do slobodnih *agora* dogovornih značenja i vrijednosti” (Hałas, 2002:7). Ponudit ćemo radni naziv „univerzalni” i „partikularni” simboli. „Univerzalne” simbole shvaćamo kao one simbole čije je značenje manje podložno promjenama i šire, globalnije prihvaćeno kao takvo. Time su vrlo bliski *durkheimovskim* „kolektivnim reprezentacijama” i *meadovskim* „univerzalijama” na globalnijoj skali i kao takvi, kada je dogovor oko njih postignut, gotovo da stoje u prostoru između simbola i znaka. To su, primjerice, osim već spomenutog jezika, križ, polumjesec i Davidova zvijezda, koji su široko shvaćeni kao reprezentacije triju religija: kršćanstva, islama i židovstva. Nisu jednostavno znakovi jer njihova interpretacija ne mora uvijek biti jednoznačna, primjerice, ovisno o kontekstima u kojima se upotrebljavaju (npr. na religijskim građevinama ili zastavama zemalja; tijekom religijskih rituala; na vojnim uniformama) čime mogu dobiti dodatna značenja (ali nerijetko povezana s osnovnim značenjem). Nisu jednostavno niti simboli jer je njihova mogućnost interpretacije kada se koriste u uobičajenom kontekstu ograničena. „Partikularne” simbole shvaćamo kao one simbole čije značenje nije globalno, široko prihvaćeno te se taj simbol kao sredstvo prenošenja poruke može koristiti za prenošenje vrlo različitih poruka s obzirom na različite povijesne i socio-kulturne prostore. Važno je naglasiti da oni također mogu biti „kolektivne reprezentacije” ili „univerzalije” za skupine koje ih koriste, ali kao takve ostaju ograničene samo na te skupine, odnosno značenje koje nose za te skupine nije i globalno prihvaćeno. Primjerice, poruka javnog paljenja bijelog ljipljana ne bi većini ljudi, posebno nekršćanske orijentacije, bila sasvim jasna, no paljenje križa najvjerojatnije većini ljudi na svijetu poručuje protivljenje kršćanstvu.⁷

Za ovo istraživanje je, da bi se moglo metodološki provesti, bilo važno pronaći upravo one religijske simbole koji postoje kao „univerzalni” simboli, „univerzalije”, „kolektivne reprezentacije” u kolektivnoj svijesti hrvatskog društva.

6 M. Douglas je u jednom emailu o Durkheimu rekla: „Ne moram se pitati je li neka ideja kolektivna reprezentacija ili nešto što je nekome jučer palo na pamet. To se može utvrditi provjerom je li došlo do (reakcije) uvrijeđenosti (*reaction of outrage*), koja se javlja kada dođe do ugrožavanja svetog; ako vidite da je do toga došlo, a to obično poprma prilično brutalan oblik, možete sa sigurnošću ustvrditi da ste prepoznali sveto, što god ono bilo” (Douglas, 1996, u: Pickering, 1999:159).

7 Ovdje govorimo o „globalnim” simbolima s „univerzalnim” značenjem (simbol križa, polumjeseca, Davidove zvijezde). No postoje i „globalni” simboli „partikularnog” značenja koje smo na drugom mjestu radno nazvali „simboli širokog dometa” (Trako, 2007:42) gdje se misli na one simbole koji se pojavljuju globalno, u gotovo svim kulturama i društvima svijeta, ali poprimaju vrlo različita značenja (npr. simbol stabla, u: Visković, 2001).

1.3 Zašto koristiti vizualne simbole u istraživanju odnosa prema religijama?

Sve svjetske religije upotrebljavaju vizualne simbole koji služe jačoj integraciji pripadnika „iznutra” („partikularniji”) i predstavljanju religije kao sustava „prema van” („univerzalniji”). Križ je prije svega simbol kršćanstva *par excellence* (Bottomley, u: Orla-Bukowska, u: Hałas, 2002:149), koji onda može poprimiti i dodatna značenja (Orla-Bukowska, u: Hałas, 2002:149-150); šestokraka Davidova zvijezda je simbol židovstva u svijetu, iako svoju simboliku vuče iz Davidova štita, *magen David*, a povezuje ju se i s etničkom identitetom (Orla Bukowska, u: Hałas, 2002:149); polumjesec (srp mladog mjeseca) sa zvijezdom je simbol islama koji, iako se pojavljuje i na državnim zastavama, je najučestaliji kao simbol upravo tog religijskog sustava (O’Connell et al., 2007:52). S obzirom da se ova tri simbola smještaju na kraju ljestvice označavanja „dominacije jednog ideološkog sustava” (Hałas, 2002:7), pošlo se od pretpostavke da je moguće preko tih simbola (prikazanih neovisno o kontekstu) ispitanike hrvatskog društva indirektno pitati o njihovom odnosu prema onome što za njih predstavljaju, odnosno samim religijskim sustavima. Ove tri religije odabrane su zbog njihove ukorijenjenosti u hrvatskom društvu kao tradicionalno najvažnije vjerske zajednice (Krišto, 2001:9).

Zašto preko vizualnih simbola istraživati odnos ispitanika prema ove tri religije? Korištenje riječi (npr. anketni upitnik) je nešto direktniji i češće korišten način dobivanja odgovora od ispitanika (mada neki autori tvrde da i tu postoji mogućnost individualne interpretacije ispitanika, utjecaja istraživača, i sl.). Kako bi odgovorili na to pitanje, ponovno se pozivamo na Durkheima koji kaže da „ne iznenađuje da reprezentacije mogu imati veći utjecaj na ljude od onoga što predstavljaju: one mogu postati važnije od stvarnosti. (...) Simboli - reprezentacije - postaju ‚stvarniji’ od onoga što predstavljaju” (Durkheim, u: Pickering, 1999:113). Simboli izazivaju jače osjećaje i dublje promišljanje o onome što predstavljaju (čovjek kao *animal symbolicus* - Cassirer, 1979:26; *homo symbolicus* - Eliade, 1959:95). Sociolozi nisu uvijek prepoznavali ključno mjesto simbola u društvu i interakciji, ili su ovaj komunikacijski aspekt uzimali zdravo za gotovo, koncentrirajući se prije svega na jezik. Važno je provjeriti možemo li obuhvaćajući jedan širi totalitet simboličnoga, poput vizualnog označavanja, otvoriti prostor i drugačijim načinima istraživanja društvene stvarnosti. S obzirom da izazivaju mnogo jače reakcije ispitanika i tjeraju ih na dublje promišljanje i osjećaje, preko njih često možemo doći do dubljih i više dimenzija razmišljanja ispitanika o pojedinim aspektima društva.

1.4 Relacijske dimenzije identiteta (odnos prema simbolima „sebe” i „drugoga”)

U razumijevanju relacijskih dimenzija identiteta⁸ ponovno polazimo od Meada koji ističe da „sebstvo može postojati samo u točno određenoj relaciji s drugim sebstvima. Ne može se povući čvrsta i jasna granica između našeg sebstva i sebstava drugih, s obzirom da naša vlastita sebstva postoje i ulaze kao takva u naše iskustvo samo ukoliko

8 Prethodno istraživanje na projektu dokazalo je polaznu teorijsku pretpostavku postojanja „relacijskih dimenzija” identiteta (identitet se formira samo u relacijama prema nekome ili nečemu: *sebi, drugima, prirodi, bogu ili transcendentnom, svetom i svijetu*) (Cifrić, 2008:62-65).

postoje sebstva drugih koja također ulaze u naše iskustvo. Pojedinaac sadrži sebstvo samo u relaciji sa sebstvima drugih članova svoje društvene grupe” (Mead, u: Alcoff/Mendieta, 2003:40). S obzirom da je relacija prema *sebi*, svom (u ovom slučaju religijskom) identitetu, nužno vezana za relaciju prema *drugome* (religijskom identitetu drugih), uža postavka našeg istraživanja su upravo te dvije relacijske dimenzije. Iako su statističke procedure provedene i za dio reprezentativnog uzorka koji obuhvaća pripadnike drugih religija osim kršćanske (katolike, kojih je najviše obuhvaćeno uzorkom), odnos tih skupina prema simbolima *sebe* i *drugih* se samo spominje u radu bez konačnih zaključaka jer je njihov broj u sveukupnom uzorku bio vrlo malen⁹. Stoga ćemo se ograničiti na zaključivanje samo za kršćane (katolici i pravoslavci), a proširenje ovog istraživanja u budućnosti tražit će stratificirani uzorak koji bi obuhvatio i druge skupine.

2. METODOLOŠKA NAPOMENA

U radu će biti predstavljeni rezultati empirijskog istraživanja provedenog na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana/ki Republike Hrvatske, 30. studenoga - 12. prosinca 2010. godine. Istraživanje je provedeno u sklopu znanstvenog projekta „Modernizacija i identitet hrvatskog društva: sociokulturne integracije i razvoj”. Reprezentativnim uzorkom je obuhvaćeno 1008 ispitanika u 20 županija i Gradu Zagrebu.

2.1 Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je utvrditi (1) smjer opće percepcije vizualnih simbola triju tradicionalnih religija u Hrvatskoj: križ (kršćanstvo), polumjesec (islam) i Davidova zvijezda (židovstvo) te postoje li statistički značajne preferencije ispitanika usporedbom prosječnih vrijednosti odgovora za ova tri simbola; (2) slaganje u odgovorima dobivenim izravnim ispitivanjem ispitanika na anketnom upitniku o odnosu prema pripadnicima ove tri religije i percepciji njihovih simbola dobivenom instrumentom semantičkog diferencijala; (3) postojanje predviđene faktorske strukture (evaluativna dimenzija i dimenzija aktivnosti) na instrumentu semantičkog diferencijala od 10 bipolarnih pridjeva; te (4) postojanje statistički značajnih razlike u preferenciji ispitanika s obzirom na njihova religijska obilježja (stupanj religioznosti i religijska pripadnost).

2.2 Instrument

U istraživanju je korištena metoda semantičkog diferencijala, odnosno semantička ljestvica sastavljena od različitih bipolarnih pridjeva prilagođenih cilju istraživanja. Utemeljitelj je C. Osgood koji je dugogodišnjim istraživanjima došao do stabilnog seta bipolarnih pridjeva koji mogu poslužiti za istraživanje višedimenzionalnosti ljudskog kognitivnog shvaćanja, odnosno percepcije određenog predmeta. Upravo zbog mogućnosti dubljeg istraživanja višedimenzionalnosti, instrument se pokazao posebno koristan u istraživanju percepcije simbola. Postoje istraživanja same metode semantičkog diferencijala koja

⁹ Uzorak je obuhvatio sljedeće skupine: katolici (88,5%), pravoslavci (3,7%), muslimani (0,4%), ostali: protestanti i drugi (0,4%), nijedne (6,1%) i ne mogu odgovoriti (1,0%).

teže unapređenju instrumenta (Heise, 1969; Maguire, 1973; Friborg et al., 2006; Yu et al., 2003), kao i ona koja se bave određenim temama koristeći ovaj instrument: istraživanja percepcije krajobrazu (Beza, 2010; Korpela et al., 2002; Aničić, 1999; Cifrić/Trako, 1998a; 1998b), pripadnika svoje i drugih kultura (Nathan et al., 1999; Osgood, 1964:171-172), stavova prema smrtnoj kazni (Brinton, 1967), bolesnicima s mentalnim poteškoćama (Olmsted/Durham, 1976), preprekama u ljudskoj komunikaciji (Back et al., 1972), političkim strankama (Leduc, 1976), itd. Iako nema mnogo istraživanja religijskih simbola, postoje neka koja treba spomenuti a koja su prepoznala i prednost metode semantičkog diferencijala. Najviše je istraživanja provedeno o percepciji različitih slika/prikaza i koncepata boga (Francis, 2006; Lawrence, 1997; Benson/Spilka, 1973; Rizzuto, 1970, u: Lawrence, 1997; Hood et al., 2009:97-98). Muthén et al. istražuju religijske simbole predstavljene riječima (oltar, Krist mirotvorac, ljubav, molitva za Božju pomoć, razapeti Krist, Bog) (Muthén et al., 1977:278-279). Neka su se istraživanja bavila pojavom religijskog podteksta u televizijskim reklamama (Dotson/Hyatt, 2000) te važnošću religioznosti u životima ispitanika (Atchley, 1997). Dosadašnja istraživanja potvrdila su postojanje Osgoodovog „semantičkog prostora” strukturiranog od tri glavne dimenzije: *evaluacija*, *aktivnost* i *potencija*. Osim ovih dimenzija, koje su u ponovljenim istraživanjima objašnjavale najviše ukupne varijance, pojavljivali su se i dodatni faktori (faktor stabilnosti ili *stability factor*; napetosti ili *tautness*; noviteta ili *novelty*, prijemljivosti ili *receptivity*, itd.) (Osgood et al., 1967:73-74; Osgood, u: Cifrić/Trako, 2008:221-222). Iako su objašnjavali vrlo mali postotak ukupne varijance, na njima su se saturirali oni bipolarni parovi pridjeva koji se nisu pojavljivali na tri glavna faktora (Osgood, u: Cifrić/Trako, 2008:221-222). Nadalje, u drugim novijim istraživanjima pojavljuju se i neki dodatni faktori kao faktor religioznosti (Weima, 1966:151; Francis et al., 2006; Cifrić/Trako, 2008:227-228). Predtestiranjem na prigodnom uzorku studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu (2010.; N=41) u istraživanju religijskih simbola izdvojili su se samo faktori evaluacije i aktivnosti (slično kao kod Muthén et al.), odnosno oni su objašnjavali najviše ukupne varijance te su odabrani bipolarni pridjevi na njima visoko korelirali i održavali relativno stabilnu faktorsku strukturu za sva tri simbola.

Instrument semantičkog diferencijala upotrijebljen u ovom istraživanju sastojao se tako od semantičke ljestvice od 10 bipolarnih pridjeva koji su trebali činiti dvije dimenzije (*evaluacija*, ili *moralna evaluacija* - loše/dobro, odbojno/privlačno, nepoželjno/poželjno, nemoralno/moralno, lažno/istinito; i *aktivnost*, ili *vrednovanje otvorenosti religije* - nepromjenjivo/promjenjivo, tradicionalno/moderno, zatvoreno/otvoreno, ratoborno/miroljubivo, prisilno/dobrovoljno). Ispitanicima su na karticama zasebno prikazani simboli križa, polumjeseca i Davidove zvijezde te su zamoljeni da popune jednaku semantičku ljestvicu za sva tri simbola tako da na ljestvici od 5 stupnjeva ocijene koliko im osobno znači ono što predstavlja prikazani simbol.

Drugi instrument koji je bio uključen u ovo istraživanje, kao i ono na prethodnom projektu „Modernizacija i identitet hrvatskog društva” iz 2004. godine, je anketni upitnik kojim se ispitivao odnos prema pripadnicima drugih religija. Radi se o instrumentu za mjerenje odnosa prema pripadnicima svoje i drugih vjera (Nikodem, u: Cifrić, 2008:248).

Skala ocjenjivanja se sastojala od sedam stupnjeva (naknadno kodirano na pet - izrazito loše+prilično loše; ni loše ni dobro; izrazito dobro+prilično dobro) na kojoj su ispitanici trebali odgovoriti na pitanje „Kakvo je vaše mišljenje o tipičnim pripadnicima sljedećih vjerskih skupina: pravoslavci, muslimani, židovi, protestanti, alternativne religije, ateisti i sl.“. U instrumentu iz 2010. godine dodan je i odnos prema pripadnicima katoličke vjere. S obzirom na dio upitnika koji je ispitivao socio-demografska obilježja i orijentacije ispitanika u radu će zbog sažetosti biti izloženi samo rezultati za religijska obilježja ispitanika (stupanj religioznosti i religijska pripadnost). Skala stupnja religioznosti korištena u upitniku se sastojala od pet stupnjeva a preuzeta je iz međunarodnog istraživanja „Aufbruch 1997“ (Nikodem, u: Cifrić, 2008:117) gdje, unutar „religioznih“ i „nereligioznih“, postoji razlikovanje onih ispitanika koji se smatraju „religioznima u skladu sa crkvenim učenjem“ i „religioznima na svoj način“, kao i onih koji „nisu sigurni jesu li religiozni ili ne“, „nisu religiozni“ i koji su „protivnici vjere“. Kod ispitivanja religijske pripadnosti koristila se uobičajena nominalna skala gdje su ispitanici odgovarali smatraju li se pripadnicima neke od navedenih vjeroispovijesti (katoličke, pravoslavne, islamske, protestantske, neke druge - navesti koje, niti jedne, ne mogu odgovoriti).

2.3 Statistička obrada

U obradi rezultata korištene su metode univarijatne statistike (frekvencije, postoci, prosječne vrijednosti), bivarijatne (t-test i Pearsonov test korelacije) te multivarijatna analiza (faktorska analiza pod komponentnim modelom uz GK kriterij redukcije dimenzionalnosti; obliimin transformacija za utvrđivanje faktorske strukture). Korišten je statistički paket SPSS 17,0.

2.4 Hipoteze

- H1 Prva hipoteza se odnosi na smjer vrednovanja tri simbola: križ, polumjesec i Davidova zvijezda te je stoga podijeljena na tri podhipoteze:
- H1.1 - Većina ispitanika će pozitivno vrednovati simbol križa na većini varijabli (bipolarnih pridjeva). Ova se hipoteza temelji na činjenici 1) da je većina ispitanika kršćanske (katoličke, pravoslavne) vjere; odnosno da je 2) većina ispitanika odrastala u Hrvatskoj kao zemlji s većinskim kršćanskim stanovništvom te im taj simbol predstavlja dio svakodnevnog socio-kulturnog (i religijskog) okruženja.
- H1.2 - Većina ispitanika će na većini varijabli negativnije (više na sredini ili prema lijevoj strani semantičke ljestvice) vrednovati simbole Davidove zvijezde u odnosu na simbol križa.
- H1.3 - Većina ispitanika će na većini varijabli negativnije (više na sredini ili prema lijevoj strani semantičke ljestvice) vrednovati simbol polumjeseca u odnosu na simbol križa, odnosno negativnije (više prema lijevoj strani semantičke ljestvice) u odnosu na simbol Davidove zvijezde.

Ove dvije hipoteze se temelje na činjenici da 1) većina ispitanika je kršćanske vjere te će stoga simbole *drugih* vrednovati negativnije od simbola *sebe*. No s obzirom da su islam i židovstvo tradicionalne religije u Hrvatskoj, ne očekujemo da to vrednovanje bude izrazito negativno; 2) rezultati anketnog upitnika na prijašnjem projektu „Modernizacija i identitet hrvatskog društva” (130400) (2004.; N=1202) pokazuju da su od religijskih skupina najviše prihvaćani židovi (najviše ispitanika odgovorilo da ne misle ništa loše niti dobro o njima, odnosno na sredini ljestvice), a najveća distanca je postojala prema (redom od najveće distance): alternativnim religijama, ateistima, muslimanima te pravoslavicima (najviše ispitanika je odgovorilo da misli izrazito ili prilično loše o ovim skupinama) (Cifrić, 2008).

- H2 - Usporedbom rezultata dvaju instrumenata iz upitnika empirijskog istraživanja iz 2010. godine, anketnog upitnika o stavu ispitanika prema pripadnicima različitih (ne)religijskih skupina i instrumenta semantičkog diferencijala o percepciji simbola triju religija: kršćanstvo, islam i židovstvo, pokazat će se visoka pozitivna korelacija, odnosno podudaranje rezultata. Ova hipoteza se temelji na iznesenim teorijskim postavkama istraživanja te prijašnjim istraživanjima koja pokazuju visoku validnost i pouzdanosti instrumenta semantičkog diferencijala, primjerice, u usporedbi s jednakim pitanjima na Likertovoj skali (Friborg et al., 2006).
- H3 - Faktorska analiza će utvrditi faktorsku strukturu procjena na semantičkom diferencijalu 1) koja će načelno odgovarati pretpostavljenim dimenzijama do kojih se došlo na temelju prijašnjih istraživanja (vidi 2.2 *Instrument*): *evaluacija* i *aktivnost*; te 2) kod koje će 10 bipolarnih pridjeva zadržati relativno stabilnu strukturu za sva tri simbola (visoke korelacije na istim faktorima).
- H4 - Pokazat će se statistički značajne razlike s obzirom na religijska obilježja ispitanika. Ovo je u skladu s činjenicom da je jačina vjerovanja u načela određene religije, indikacija jačine uronjenja u religijski sustav (Di Guiseppe, 1981, u: Dotson/Hyatt, 2000:64). Stoga bi religijski simboli kao konkretan prikaz neke religije trebali biti značajniji onima koji rangiraju više na stupnju religijskog dogmatizma (Dotson/Hyatt, 2000:64). Očekujemo, dakle, da će visoko religiozni ispitanici značajno više preferirati sva tri simbola od ispitanika koji su manje religiozni ili uopće nisu religiozni.

S obzirom na religijsku pripadnost, na temelju teorijske postavke rada o odnosu prema simbolima *sebe* i *drugih*, očekujemo da će pripadnici kršćanske vjere značajno više preferirati simbol križa u odnosu na simbole polumjeseca i Davidove zvijezde. Za pripadnike drugih (ne)religijskih skupina ne možemo zaključivati s obzirom da reprezentativni uzorak nije obuhvatio dovoljan broj tih ispitanika u odnosu na kršćane ali očekujemo neke naznake u istom smjeru.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.1 Pregled osnovnih rezultata istraživanja

Tablica 1. Opća distribucija rezultata za simbol križa (%).

A	Potpuno se slažem s opisom iz kolone A	Više se slažem s opisom iz kolone A	Podjednako se slažem s opisom iz obje kolone	Više se slažem s opisom iz kolone B	Potpuno se slažem s opisom iz kolone B	B
	2	1	0	1	2	
Loše	2,3	3,4	17,3	<u>30,9</u>	46,2	Dobro
Odbojno	2,2	5,3	22,6	<u>30,4</u>	39,6	Privlačno
Nepoželjno	2,3	4,2	21,1	<u>29,1</u>	43,4	Poželjno
Nepromjenjivo	<u>25,2</u>	19,8	26,5	15,0	13,5	Promjenjivo
Tradicionalno	43,2	<u>28,2</u>	13,9	5,3	9,5	Moderno
Zatvoreno	13,4	13,5	<u>23,7</u>	17,9	31,5	Otvoreno
Nemoralno	1,9	2,6	18,3	<u>28,7</u>	48,6	Moralno
Ratoborno	2,3	2,8	16,0	<u>27,6</u>	51,4	Miroljubivo
Prisilno	2,5	2,6	20,3	<u>25,8</u>	48,8	Dobrovoljno
Lažno	2,7	3,4	22,4	<u>26,0</u>	45,5	Istinито

Iz opće distribucije rezultata (Tablica 1) je vidljivo da je simbol križa potpuno prihvaćen na desnoj strani ljestvice na većini varijabli, odnosno da su ispitanici neodlučni i više prihvaćaju simbol križa na lijevoj strani ljestvice samo na varijabli *nepromjenjivo/promjenjivo* te potpuno prihvaćaju na lijevoj strani ljestvice na varijabli *tradicionalno/moderno*. Za većinu ispitanika, dakle, simbol križa predstavlja nešto u potpunosti *dobro, privlačno, poželjno, otvoreno, moralno, miroljubivo, dobrovoljno* i *istinito*. S obzirom na to da, kako će biti pokazano, ostale dvije varijable (*nepromjenjivo/promjenjivo* i *tradicionalno/moderno*) čine i zaseban faktor aktivnosti, možemo pretpostaviti da je ovdje došlo do neke vrste „obrtnja” polova semantičke ljestvice, odnosno da ispitanici koji ocjenjuju simbol križa kao *tradicionalniji* i *nepromjenjiviji* ne smatraju da je to nužno nešto „negativno”. Opća distribucija rezultata za simbol polumjeseca (Tablica 2) pokazuje da je većina ispitanika neodlučna na većini varijabli (*loše/dobro, odbojno/privlačno, nepoželjno/poželjno, nepromjenjivo/promjenjivo, zatvoreno/otvoreno, nemoralno/moralno, ratoborno/miroljubivo, prisilno/dobrovoljno, lažno/istinito*), osim na varijabli *tradicionalno/moderno* gdje većina ispitanika naginje lijevoj strani semantičke ljestvice, tj. smatra da je simbol polumjeseca više *tradicionalan*. Ovi su rezultati očekivani s obzirom da u hrvatskom društvu nema zabilježene opće netolerancije prema onome što simbol polumjeseca predstavlja, odnosno islamu. Također, očekivano je da ispitanici uglavnom nemaju ekstremne reakcije prema religijama koje im nisu bliske ili kojima ne pripadaju a koje su dio njihovog svakodnevnog života.

nog socio-kulturnog okruženja (uzimamo ovdje naravno u obzir da je većina ispitanika katoličke, kršćanske vjeroispovijesti).

Tablica 2. Opća distribucija rezultata za simbol *polumjeseca* (%).

A	Potpuno se slažem s opisom iz kolone A	Više se slažem s opisom iz kolone A	Podjednako se slažem s opisom iz obje kolone	Više se slažem s opisom iz kolone B	Potpuno se slažem s opisom iz kolone B	B
	2	1	0	1	2	
Loše	6,2	13,0	52,1	<u>20,6</u>	8,1	Dobro
Odbojno	6,7	<u>18,7</u>	55,5	14,9	4,3	Privlačno
Nepoželjno	6,6	<u>18,7</u>	60,6	10,0	4,1	Poželjno
Nepromjenjivo	16,6	<u>26,0</u>	41,6	11,1	4,8	Promjenjivo
Tradicionalno	<u>32,7</u>	33,9	28,7	3,1	1,6	Moderno
Zatvoreno	22,5	<u>27,6</u>	36,1	8,1	5,7	Otvoreno
Nemoralno	4,4	8,4	52,7	<u>22,1</u>	12,4	Moralno
Ratoborno	10,5	<u>23,7</u>	43,4	14,3	8,1	Miroljubivo
Prisilno	6,2	16,3	48,2	<u>20,0</u>	9,3	Dobrovoljno
Lažno	4,5	8,6	59,4	<u>18,8</u>	8,7	Istinito

Tablica 3. Opća distribucija rezultata za simbol *Davidove zvijezde* (%).

A	Potpuno se slažem s opisom iz kolone A	Više se slažem s opisom iz kolone A	Podjednako se slažem s opisom iz obje kolone	Više se slažem s opisom iz kolone B	Potpuno se slažem s opisom iz kolone B	B
	2	1	0	1	2	
Loše	6,0	12,4	53,7	<u>20,2</u>	7,7	Dobro
Odbojno	7,3	<u>15,0</u>	57,4	14,1	6,2	Privlačno
Nepoželjno	7,1	<u>16,6</u>	58,3	12,9	5,1	Poželjno
Nepromjenjivo	19,8	<u>25,2</u>	44,2	7,2	3,5	Promjenjivo
Tradicionalno	31,1	34,0	<u>30,4</u>	3,3	1,3	Moderno
Zatvoreno	20,8	<u>25,9</u>	40,4	7,6	5,3	Otvoreno
Nemoralno	3,8	8,1	54,2	<u>21,8</u>	12,1	Moralno
Ratoborno	5,8	16,5	50,9	<u>16,8</u>	10,1	Miroljubivo
Prisilno	5,2	11,8	55,0	<u>18,2</u>	9,9	Dobrovoljno
Lažno	4,3	8,6	58,6	<u>19,0</u>	9,4	Istinito

Simbol Davidove zvijezde (Tablica 3) je većina ispitanika percipirala neodlučno na većini varijabli (*loše/dobro, odbojno/privlačno, nepoželjno/poželjno, nepromjenjivo/promjenjivo, zatvoreno/otvoreno, nemoralno/moralno, ratoborno/miroljubivo, prisilno/dobrovoljno, lažno*

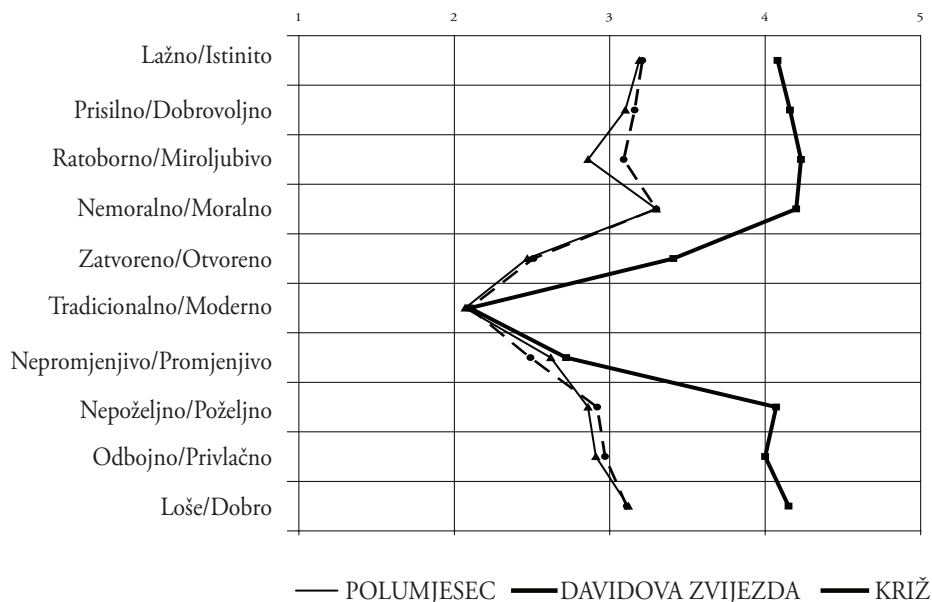
no/istinito). Ponovno je jedina iznimka par pridjeva *tradicionalno/moderno* na kojem ispitanici percipiraju simbol Davidove zvijezde kao više *tradicionalan*.

Iz usporedbe prosječnih vrijednosti percepcije simbola križa, polumjeseca i Davidove zvijezde još je vidljivije da većina ispitanika na većini varijabli više preferira simbol križa te da podjednako manje preferira simbole Davidove zvijezde i polumjeseca. Također je vidljivo da simbol Davidove zvijezde pozitivnije preferiraju na više varijabli od simbola polumjeseca.

Tablica 4. Usporedba prosječnih vrijednosti rezultata za simbole *križa, polumjeseca i Davidove zvijezde*.

	Križ		Polumjesec		Davidova zvijezda	
	$\bar{X}$	<i>sd</i>	$\bar{X}$	<i>sd</i>	$\bar{X}$	<i>sd</i>
Loše/dobro	4,15	0,98	<u>3,12</u>	0,93	3,11	0,95
Odbojno/privlačno	4,00	1,02	2,91	0,91	<u>2,97</u>	0,88
Nepoželjno/poželjno	4,07	1,01	2,86	0,88	<u>2,92</u>	0,84
Nepromjenjivo/promjenjivo	2,72	1,35	<u>2,62</u>	1,00	2,49	1,04
Tradicionalno/moderno	2,10	1,28	2,07	0,92	<u>2,10</u>	0,94
Zatvoreno/otvoreno	3,41	1,40	2,47	1,07	<u>2,51</u>	1,10
Nemoravno/moralno	4,20	0,95	3,30	0,92	<u>3,30</u>	0,94
Ratoborno/miroljubivo	4,23	0,97	2,86	0,98	<u>3,09</u>	1,05
Prisilno/dobrovoljno	4,16	1,00	3,10	0,94	<u>3,16</u>	0,99
Lažno/istinito	4,08	1,03	3,19	0,88	<u>3,21</u>	0,88

Graf 1. Usporedba prosječnih vrijednosti rezultata za simbole *križa, polumjeseca i Davidove zvijezde*.

3.2 Odnos prema svojoj i drugim religijama - usporedba dva instrumenta: anketni upitnik i semantički diferencijal

Na drugom instrumentu, anketnom upitniku o odnosu prema pripadnicima drugih religija, rezultati iz 2004. godine su pokazali da su najviše prihvaćeni židovi (s time da je najviše ispitanika odgovorilo da ne misle ništa loše niti dobro o njima, odnosno na sredini ljestvice) a najveća distanca je postojala prema alternativnim religijama, nešto manja prema ateistima, muslimanima pa pravoslavicima (najviše ispitanika je odgovorilo da misli izrazito ili prilično loše o njima) (Cifrić, 2008). Tada nije ispitan odnos prema pripadnicima katoličke vjeroispovijesti (Cifrić/Nikodem, u: Cifrić, 2008:268) što je popravljeno u novom istraživanju iz 2010. godine.

Tablica 5. Mišljenja o pripadnicima različitih (ne)vjerskih skupina u anketnom upitniku iz 2010. (%).

Vjerske skupine	Izrazito loše + prilično loše (1+2)	Ni loše ni dobro (3)	Izrazito dobro + prilično dobro (4+5)	$\bar{X}$	<i>sd</i>
Katolici	1,7	24,4	73,9	4,04	0,82
Pravoslavci	15,4	54,8	29,9	3,14	0,85
Protestanti	19,3	58,3	22,3	3,00	0,85
<i>Kršćani ukupno</i>	<i>12,14</i>	<i>45,83</i>	<i>42,03</i>		
Muslimani	20,4	53,2	26,4	3,06	0,86
Židovi	15,2	57,7	27,0	3,10	0,86
Alternativne religije	60,1	29,4	10,5	2,14	1,09
Ateisti, agnostici	31,2	49,7	19,2	2,79	1,03

U odnosu na istraživanje iz 2004. godine, mišljenje o pripadnicima pravoslavne i islamske vjere te ateistima je pozitivnije (najviše ispitanika je odgovorilo da ne misli ništa loše ni dobro o njima). Pripadnici alternativnih religija su najlošije prihvaćeni (60,1%). Nešto bolje su prihvaćeni ateisti i agnostici (49,7% ni loše ni dobro), zatim muslimani, židovi (57,7% ni loše ni dobro, dok ih 26,4% ispitanika dobro prihvaća), protestanti (58,3% ni loše ni dobro) pa pravoslavci (54,8% ni loše ni dobro, dok ih 29,9% dobro prihvaća). Dodatak je odnos prema pripadnicima katoličke vjere koji su izrazito i prilično dobro prihvaćeni (73,9%).

Kada se zbroji odnos prema kršćanima općenito vidljivo je da se većina ispitanika svrstava na sredinu ljestvice (45,8% ni loše ni dobro) te prema prilično i izrazito dobrom prihvaćanju (42,0%). Uspoređujući percepciju kršćana s ostalim skupinama, ispitanici najbolje prihvaćaju kršćanstvo, zatim židovstvo, islam, ateizam (agnosticizam i sl.) a najlošije pripadnike alternativnih religija (Tablica 5, osjenčano).

Tablica 6. Mišljenje katolika/kršćana o pripadnicima različitih (ne)vjerskih skupina u anketnom upitniku iz 2010. (%).

MIŠLJENJE O:	Katolici			Kršćani ukupno		
	loše (1+2)	(3)	dobro (4+5)	loše (1+2)	(3)	dobro (4+5)
	N	N	N	N	N	N
Katolicima	0,67	<u>21,75</u>	77,58	0,75	<u>22,37</u>	76,88
Pravoslavcima	16,03	56,17	<u>27,80</u>	15,38	54,95	<u>29,68</u>
Muslimanima	20,96	54,04	<u>25,00</u>	20,86	53,33	<u>25,81</u>
Židovima	15,36	59,39	<u>25,34</u>	15,16	58,71	<u>26,13</u>
Protestantima	20,29	58,63	<u>21,08</u>	19,89	58,60	<u>21,51</u>
Prip. alternativnih religija	62,56	<u>28,14</u>	9,30	62,04	<u>28,39</u>	9,57
Ateistima i sl.	<u>33,30</u>	50,00	16,70	<u>33,01</u>	49,57	17,42

Rezultati anketnog upitnika, kada se postotke odgovora skalira za svaku skupinu posebno, pokazuju da 77,58% katolika ima pozitivno mišljenje o katolicima, 21,75% katolika nema ni dobro ni loše mišljenje, dok manje od 1% ima negativno mišljenje. Od ostalih skupina katolici najnegativnije percipiraju pripadnike alternativnih religija (62,56%), dok pripadnike ostalih skupina percipiraju najviše na sredini ljestvice (ni loše ni dobro). Ateisti i sl. su sljedeća negativnije percipirana skupina (33,30%). Katolici najpozitivnije percipiraju pravoslavce (27,80%), zatim židove (25,34%), muslimane (25%) te protestante (21,08%).

Rezultati za ostale skupine također ukazuju na najveće preferiranje pripadnika svoje skupine no, zbog malog udjela tih skupina u uzorku, to su samo naznake (primjerice, većina pravoslavaca - 72,97% - ima pozitivan odnos prema pripadnicima pravoslavne vjere).

Usporedbom rezultata anketnog upitnika s percepcijom simbola triju glavnih religija dobivene na semantičkom diferencijalu vidljivo je da su rezultati vrlo slični. Na semantičkom diferencijalu simbol križa (kršćanstvo) najveći postotak ispitanika na najvećem broju varijabli pozitivno percipira, zatim simbol Davidove zvijezde (židovstvo) te simbol polumjeseca (islam). Isto se pokazalo i na sveukupnom uzorku i pojedinačno za katolike (kršćane) na anketnom upitniku gdje se najpozitivnije percipiraju katolici, zatim židovi pa muslimani. Smjer percepcije je također vrlo sličan što je, primjerice, vidljivo kod religija *drugoga* gdje su odgovori i na anketnom upitniku i na semantičkom diferencijalu većinom neodlučni, na sredini ljestvice.

3.3 Testiranje statistički značajnih razlika rezultata za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde

Razlike u odgovorima za svaki par simbola (križ/polumjesec, križ/Davidova zvijezda, polumjesec/Davidova zvijezda) dodatno su testirane t-testom na razini rizika $p < 0,01$ kako bi se utvrdili oni parovi pridjeva na kojima su razlike statistički značajne.

Tablica 7. T-test rezultata za simbole križa i polumjeseca.

	KRIŽ		POLUMJESEC		t	p	> / <
	$\bar{x}$	sd	$\bar{x}$	sd			
Loše/dobro	4,15	0,98	3,12	0,93	27,263	0,00	KRIŽ>PM
Odbojno/privlačno	4,00	1,02	2,91	0,91	28,282	0,00	KRIŽ>PM
Nepoželjno/poželjno	4,07	1,01	2,86	0,88	31,685	0,00	KRIŽ>PM
Zatvoreno/otvoreno	3,41	1,40	2,47	1,07	20,241	0,00	KRIŽ>PM
Nemoralno/moralno	4,20	0,95	3,30	0,92	38,396	0,00	KRIŽ>PM
Ratoborno/miroljubivo	4,23	0,97	2,86	0,98	32,586	0,00	KRIŽ>PM
Prisilno/dobrovoljno	4,16	1,00	3,10	0,94	27,859	0,00	KRIŽ>PM
Lažno/istinito	4,08	1,03	3,19	0,88	25,342	0,00	KRIŽ>PM

Ispitanici statistički značajno više preferiraju simbol križa na svim varijablama osim varijabli *nepromjenjivo/promjenjivo* i *tradicionalno/moderno* (Tablica 7). Ispitanici smatraju da je ono što križ predstavlja nešto *bolje, privlačnije, poželjnije, manje zatvoreno, moralnije, miroljubivije, dobrovoljnije i istinitije* od simbola polumjeseca.

Tablica 8. T-test rezultata za simbole križa i Davidove zvijezde.

	KRIŽ		DAVIDOVA ZVIJEZDA		t	p	> / <
	$\bar{x}$	sd	$\bar{x}$	sd			
Loše/dobro	4,15	0,98	3,11	0,95	27,852	0,00	KRIŽ>DZ
Odbojno/privlačno	4,00	1,02	2,97	0,88	27,048	0,00	KRIŽ>DZ
Nepoželjno/poželjno	4,07	1,01	2,92	0,84	29,988	0,00	KRIŽ>DZ
Nepromjenjivo/promjenjivo	2,72	1,35	2,49	1,04	5,101	0,00	KRIŽ>DZ
Zatvoreno/otvoreno	3,41	1,40	2,51	1,10	18,494	0,00	KRIŽ>DZ
Nemoralno/moralno	4,20	0,95	3,30	0,94	24,481	0,00	KRIŽ>DZ
Ratoborno/miroljubivo	4,23	0,97	3,09	1,05	30,022	0,00	KRIŽ>DZ
Prisilno/dobrovoljno	4,16	1,00	3,16	0,99	26,927	0,00	KRIŽ>DZ
Lažno/istinito	4,08	1,03	3,21	0,88	24,635	0,00	KRIŽ>DZ

Rezultati t-testa za simbole križa i Davidove zvijezde (Tablica 8) pokazuju da ispitanici percipiraju ono što simbol križa predstavlja kao nešto *bolje, privlačnije, poželjnije, manje nepromjenjivo, manje zatvoreno, moralnije, miroljubivije, dobrovoljnije i istinitije* od simbola Davidove zvijezde. Nema statistički značajnih razlika samo na varijabli *tradicionalno/moderno*, gdje su i prosječne vrijednosti jednake ($\bar{x} = 2,10$).

Tablica 9. T-test rezultata za simbole polumjeseca i Davidove zvijezde.

	DAVIDOVA ZVIJEZDA		POLUMJESEC		t	p	> / <
	$\bar{x}$	sd	$\bar{x}$	sd			
Nepromjenjivo/promjenjivo	2,49	1,04	2,62	1,00	3,564	0,00	PM>DZ
Ratoborno/miroljubivo	3,09	1,05	2,86	0,98	-6,844	0,00	DZ>PM

Statistički značajne razlike kod odgovora za simbole Davidove zvijezde i polumjeseca (Tablica 9) su se pokazale samo na dvije varijable, odnosno para pridjeva: *nepromjenjivo/promjenjivo* gdje ispitanici smatraju da je polumjesec, odnosno ono što on predstavlja, *promjenjivije* od simbola Davidove zvijezde te *ratoborno/miroljubivo* gdje smatraju da Davidova zvijezda predstavlja nešto *miroljubivije* od simbola polumjeseca.

3.4 Faktorska analiza

Faktorska analiza pod komponentnim modelom uz GK kriterij za zaustavljanje ekstrakcije faktora provedena je kako bi se utvrdilo grupiraju li se parovi pridjeva na dva pretpostavljena faktora. Prokazani su rezultati oblimin rotacije na razini rizika $p < 0,01$. Za svaki od tri simbola varijable su se svrstale na dvije dimenzije, odnosno dva faktora koji tumače preko 60% ukupne varijance (za simbol križa 73,82%; za simbol polumjeseca 64,76%; za simbol Davidove zvijezde 69,60%). Faktori su nazvani *faktor evaluacije* i *faktor aktivnosti* (Osgood, 1969:73-74).

Tablica 10. Faktorska struktura percepcije simbola križa.

PAROVI PRIDJEVA	F1 - faktor evaluacije	F2 - faktor aktivnosti
Lažno/istinito	0,891	-0,011
Ratoborno/miroljubivo	0,883	-0,080
Prisilno/dobrovoljno	0,882	-0,049
Nepoželjno/poželjno	0,873	0,016
Nemoralno/moralno	0,867	-0,085
Loše/dobro	0,863	-0,035
Odbojno/privlačno	0,845	0,025
Zatvoreno/otvoreno	0,607	0,270
Tradicionalno/moderno	0,009	0,908
Nepromjenjivo/promjenjivo	-0,041	0,885

Faktorskom analizom za simbol križa utvrđena su dva faktora (Tablica 10). Prvi faktor *evaluacije* u bazičnoj soluciji tumači 57,04% ukupne varijance dok drugi faktor *aktivnosti* tumači 16,78% ukupne varijance. Na prvom faktoru visoko koreliraju parovi

pridjeva *lažno/istinito*, *ratoborno/miroljubivo*, *prisilno/dobrovoljno*, *nepoželjno/poželjno*, *nemoralno/moralno*, *loše/dobro*, *odbojno/privlačno* (svi preko 0,8) te nešto niže varijabla *zatvoreno/otvoreno* (0,607). Drugi faktor čine dvije varijable: *tradicionalno/moderno* (0,908) i *nepromjenjivo/promjenjivo* (0,885).

Tablica 11. Faktorska struktura percepcije simbola *polumjeseca*.

PAROVI PRIDJEVA	F1 - faktor evaluacije	F2 - faktor aktivnosti
Nemoralno/moralno	0,872	-0,138
Lažno/istinito	0,858	-0,088
Loše/dobro	0,821	0,009
Prisilno/dobrovoljno	0,805	-0,087
Ratoborno/miroljubivo	0,791	0,086
Odbojno/privlačno	0,720	0,181
Nepoželjno/poželjno	0,710	0,191
Tradicionalno/moderno	-0,157	0,904
Nepromjenjivo/promjenjivo	0,043	0,715
Zatvoreno/otvoreno	0,293	0,612

Za simbol polumjeseca faktorskom analizom su također utvrđena dva faktora (Tablica 11): faktor *evaluacije* koji tumači 49,36% ukupne varijance i faktor *aktivnosti* koji u bazičnoj soluciji tumači 15,41% ukupne varijance. Na prvom faktoru *evaluacije* visoko (svi iznad 0,7) koreliraju iste varijable kao i na simbolu križa, osim varijable *zatvoreno/otvoreno* (0,904) koja zajedno s varijablama *tradicionalno/moderno* (0,612) i *nepromjenjivo/promjenjivo* (0,715) tvori drugi faktor *aktivnosti*.

Tablica 12. Faktorska struktura percepcije simbola *Davidove zvijezde*.

PAROVI PRIDJEVA	F1 - faktor evaluacije	F2 - faktor aktivnosti
Nemoralno/moralno	0,882	-0,088
Lažno/istinito	0,857	-0,060
Loše/dobro	0,841	0,018
Odbojno/privlačno	0,819	0,091
Ratoborno/miroljubivo	0,818	-0,005
Prisilno/dobrovoljno	0,809	-0,011
Nepoželjno/poželjno	0,803	0,095
Tradicionalno/moderno	-0,168	0,897
Nepromjenjivo/promjenjivo	0,042	0,810
Zatvoreno/otvoreno	0,179	0,731

Faktorskom analizom za simbol Davidove zvijezde (*Tablica 12*) su ponovno utvrđena dva faktora: faktor *evaluacije* koji u bazičnoj soluciji tumači 50,92% ukupne varijance i faktor *aktivnosti* koji tumači 18,68% ukupne varijance. Jednako kao i za simbol polumjeseca, faktor *evaluacije* čini istih sedam varijabli (sve iznad 0,8) a ostale tri: *tradicionalno/moderno*, *nepromjenjivo/promjenjivo* i *zatvoreno/otvoreno* visoko koreliraju (sve iznad 0,7) na drugom faktoru *aktivnosti*.

3.5 Analiza varijance za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde prema religijskim obilježjima ispitanika

Provedena je analiza varijance na razini rizika $p < 0,01$ na dvije utvrđene dimenzije za svaki od tri simbola. Zbog sažetosti u radu će se iznijeti samo rezultati za religijska obilježja ispitanika (stupanj religioznosti i religijska pripadnost). Ostala socio-demografska obilježja i orijentacije te analiza varijance na svakom pojedinom paru pridjeva će ovdje biti izostavljeni.

Sljedeće statistički značajne razlike su se pokazale prema stupnju religioznosti ispitanika:

1. Religiozni u skladu s crkvenim učenjem, odnosno ispitanici koji prihvaćaju sve dogme svoje religije, značajnije više preferiraju simbol križa na faktoru evaluacije od ostalih ispitanika.

Ispitanici koji su religiozni na svoj način više preferiraju simbol križa na faktoru evaluacije od ispitanika koji nisu sigurni u što vjeruju, nisu religiozni ili su protivnici religije. Nadalje, ispitanici koji nisu sigurni i koji nisu religiozni ipak više preferiraju križ na faktoru evaluacije značajnije od protivnika religije.

2. Za simbol polumjeseca rezultati na faktoru evaluacije su slični: religiozni u skladu s crkvenim učenjem i religiozni na svoj način značajno više preferiraju simbol polumjeseca od ispitanika koji su protivnici religije.

Ispitanici koji su religiozni na svoj način više preferiraju ovaj simbol od onih koji nisu religiozni.

Također, ispitanici koji nisu sigurni ili nisu religiozni više preferiraju simbol polumjeseca od protivnika religije.

3. Kod simbola Davidove zvijezde statistički značajne razlike su se pokazale na faktoru evaluacije kod ispitanika koji su religiozni u skladu s crkvenim učenjem koji više preferiraju simbol Davidove zvijezde od ispitanika koji su protivnici religije.

Ispitanici koji su religiozni na svoj način, nisu sigurni ili nisu religiozni više preferiraju simbol Davidove zvijezde na faktoru evaluacije od protivnika religije.

Na faktoru aktivnosti ispitanici koji nisu sigurni smatraju da je simbol Davidove zvijezde moderniji, promjenjiviji i otvoreniji od ispitanika koji su protivnici religije.

Zanimljivo je da ispitanici koji su religiozni na svoj način više preferiraju simbol Davidove zvijezde od ispitanika koji su religiozni u skladu s crkvenim učenjem. S obzirom da je uzorak bio reprezentativan te time obuhvatio većinu kršćanskih ispitanika te da je većina kršćanskih ispitanika religiozna u skladu s crkvenim učenjem (N=444 - zbroj za katolike, pravoslavce i protestante), odnosno religiozna na svoj način (N=427 - zbroj za

Tablica 13. ANOVA za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde prema religioznosti ispitanika.

FAKTORI	F (4,1003)	STUPANJ RELIGIOZNOSTI	$\bar{X}$	p	> / <
KRIŽ - evaluacija	72,052	religiozni u skladu s crkv. učenjem	0,386	0,00	religiozni u skladu s crkv. učenjem > religiozni na svoj način; nesigurni; nereligiozni; protivnici vjere religiozni na svoj način > nesigurni; nereligiozni; protivnici vjere nesigurni; nereligiozni > protivnici vjere
		religiozni na svoj način	-0,115		
		religiozni u skladu s crkv. učenjem	0,386	0,00	
		nesigurni	-0,722		
		religiozni u skladu s crkv. učenjem	0,386	0,00	
		nereligiozni	-1,159		
		religiozni u skladu s crkv. učenjem	0,386	0,00	
		protivnici vjere	-3,397		
		religiozni na svoj način	-0,115	0,00	
		nesigurni	-0,722		
		religiozni na svoj način	-0,115	0,00	
		nereligiozni	-1,159		
		religiozni na svoj način	-0,115	0,00	
		protivnici vjere	-3,397		
nesigurni	-0,722	0,00			
protivnici vjere	-3,397				
nereligiozni	-1,159	0,00			
protivnici vjere	-3,397				
PM - evaluacija	8,412	religiozni u skladu s crkv. učenjem	-0,013	0,00	religiozni u skladu s crkv. učenjem; religiozni na svoj način > protivnici vjere religiozni na svoj način > nereligiozni nesigurni; nereligiozni > protivnici vjere
		protivnici vjere	-2,594		
		religiozni na svoj način	0,086	0,00	
		nereligiozni	-0,350		
		religiozni na svoj način	0,086	0,00	
		protivnici vjere	-2,594		
		nesigurni	0,019	0,00	
		protivnici vjere	-2,594		
		nereligiozni	-0,350	0,00	
protivnici vjere	-1,487				
DZ - evaluacija	9,922	religiozni u skladu s crkv. učenjem	-0,127	0,00	religiozni u skladu s crkv. učenjem > protivnici vjere religiozni na svoj način > religiozni u skladu s crkv. učenjem; protivnici vjere nesigurni; nereligiozni > protivnici vjere
		religiozni na svoj način	0,144		
		religiozni u skladu s crkv. učenjem	-0,127	0,00	
		protivnici vjere	-2,611		
		religiozni na svoj način	0,144	0,00	
		protivnici vjere	-2,611		
		nesigurni	0,155	0,00	
		protivnici vjere	-2,611		
nereligiozni	-0,073	0,00			
protivnici vjere	-2,611				
DZ - aktivnost	4,637	nesigurni	0,519	0,01	nesigurni > protivnici vjere
		protivnici vjere	-1,569		

katolike, pravoslavce i protestante), ovi se rezultati mogu uzeti kao reprezentacija percepcije kršćana. Takva bi razlika stoga mogla ukazivati na neku vrstu veće otvorenosti prema simbolima drugih religija (u ovom slučaju židovstva) od strane ispitanika koji i sami imaju neke zadržke prema svim dogmama svoje, kršćanske religije.

Rezultati za stupanj religioznosti su u skladu s činjenicom da ako je jačina vjerovanja u načela određene religije indikacija jačine uronjenja u religijski sustav (Di Guiseppe, 1981, u: Dotson/Hyatt, 2000:64), onda bi religijski simboli, kao konkretni prikazi neke religije, trebali biti značajniji onima koji rangiraju više na stupnju religijskog dogmatizma (Dotson/Hyatt, 2000:64).

Tablica 14. ANOVA za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde prema religijskoj pripadnosti ispitanika.

FAKTORI	F (5,1002)	RELIGIJSKA PRIPADNOST	$\bar{X}$	p	> / <
KRIŽ - evaluacija	50,802	katolici	0,148	0,01	katolici > pravoslavni; drugi; nijedne; ne mogu odg.
		pravoslavni	-0,380		
		katolici	0,148	0,00	
		drugi	-2,219		
		katolici	0,148	0,00	
		nijedne	-1,508		
		katolici	0,148	0,00	
		ne mogu odg.	-1,144		
		pravoslavni	-0,380	0,00	
		drugi	-2,219		
pravoslavni	0,380	0,00			
nijedne	-1,508				
KRIŽ - aktivnost	4,253	pravoslavni	0,507	0,00	pravoslavni > nijedne
		nijedne	-0,394		
PM - evaluacija	4,822	katolici	0,035	0,00	katolici > nijedne
		nijedne	-0,473		
PM - aktivnost	2,897	pravoslavni	0,403	0,01	pravoslavni > nijedne
		nijedne	-0,325		
DZ - aktivnost	4,159	katolici	-0,001	0,00	pravoslavni > katolici; nijedne
		pravoslavni	0,607		
		pravoslavni	0,607	0,00	
		nijedne	-0,243		

Tablica 15. ANOVA za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde prema religijskoj pripadnosti ispitanika (općenito za kršćane).

FAKTORI	F (3,994)	OPĆA RELIGIJSKA PRIPADNOST	$\bar{X}$	p	> / <
KRIŽ - evaluacija	76,648	kršćani	0,126	0,01	kršćani > muslimani, drugi, nijedne
		muslimani	-1,349		
		kršćani	0,126	0,00	
		drugi	-2,824		
		kršćani	0,126		
KRIŽ - aktivnost	3,621	kršćani	0,031	0,01	kršćani > nijedne
		nijedne	-0,394		
PM - evaluacija	8,191	kršćani	0,037	0,00	kršćani > nijedne
		nijedne	-0,473		
DZ - evaluacija	5,546	kršćani	0,024	0,00	kršćani > drugi
		drugi	-0,595		

Analiza varijance, najvjerojatnije zbog neujednačenosti uzorka, nije mogla ponuditi jasne rezultate kakvi su, primjerice, vidljivi iz usporedbe prosječnih vrijednosti percepcije simbola na semantičkom diferencijalu i mišljenja ispitanika o *sebi* i *drugima* na anketnom upitniku (Tablica 4 i 5). Dobiveni rezultati ipak odgovaraju općim zaključcima:

1) Simbol križa na faktoru evaluacije katolici značajnije više preferiraju od pravoslavaca, pripadnika alternativnih religija, nijedne i onih koji ne mogu odgovoriti. Pravoslavci ga više preferiraju od drugih i pripadnika nijedne religije. Odnosno, kršćani općenito značajno više preferiraju simbol križa od muslimana, drugih i pripadnika nijedne religije. Simbol križa na faktoru aktivnosti pravoslavci značajnije više preferiraju od pripadnika nijedne religije. Rezultati su još jasniji kada zbrojimo kršćane koji na faktoru aktivnosti značajno više preferiraju ovaj simbol od pripadnika nijedne religije.

Katolici više preferiraju simbol polumjeseca na evaluativnom faktoru (kao i kršćani općenito), odnosno pravoslavci na faktoru aktivnosti, od pripadnika nijedne religije, što vidimo i iz usporedbe prosječnih vrijednosti.

Kršćani općenito više preferiraju simbol Davidove zvijezde od pripadnika alternativnih religija, dok pravoslavci više preferiraju ovaj simbol na faktoru aktivnosti od katolika i pripadnika nijedne religije, tj. smatraju da je simbol Davidove zvijezde promjenjiviji, moderniji i otvoreniji od ove druge dvije skupine.

Kako bi rezultati bili jasniji bit će iznesene i prosječne vrijednosti za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezda prema religijskoj pripadnosti ispitanika s napomenom, naravno, da se radi o općim rezultatima, a ne statistički značajnim razlikama.

Tablica 16. Usporedba prosječnih vrijednosti za simbole križa, polumjeseca i Davidove zvijezde prema religijskoj pripadnosti ispitanika.

Vjerske skupine	KRIŽ		POLUMJESEC		DAVIDOVA ZVIJEZDA	
	F1	F2	F1	F2	F1	F2
	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$
katolici	4,16	2,42	3,07	2,39	<u>3,12</u>	2,37
pravoslavci	3,74	2,97	3,10	2,74	<u>3,33</u>	2,86
protestanti	<u>3,63</u>	2,00	2,71	3,00	3,86	2,00
<i>KRŠĆANI UKUPNO</i>	4,15	2,44	3,07	2,41	<u>3,13</u>	2,39
muslimani	2,87	2,00	3,39	2,83	<u>3,21</u>	2,42
alternativne religije	<u>1,63</u>	2,50	1,81	1,89	1,57	1,78
ateisti, agnostici	<u>2,74</u>	1,95	2,69	2,08	2,93	2,16
ne mogu odgovoriti	3,04	2,00	2,93	2,13	<u>2,97</u>	1,97

Iz prosječnih vrijednosti na faktoru evaluacije simbola dobiva se jasnija slika. Pripadnici katoličke i pravoslavne vjere, odnosno kršćani općenito najpozitivnije preferiraju simbol svoje vjere - križ.

U budućim istraživanjima bi trebalo istražiti preferencije pojedinih skupina koje nisu dovoljno obuhvaćene ovim uzorkom kako bi se dobili konkretniji zaključci. Ovdje će biti samo naznačene s obzirom na percepciju simbola. Muslimani najviše preferiraju simbol polumjeseca što je u skladu s pretpostavkom preferiranja simbola *sebe*, no uzorak je premalen za ikakve zaključke. Pripadnici alternativnih religija preferiraju polumjesec no preferencije su vrlo slične za sva tri simbola. Ateisti i sl. više preferiraju Davidovu zvijezdu no preferencije su ponovno vrlo slične za sva tri simbola. Obje skupine više preferiraju križ u odnosu na Davidovu zvijezdu. Ispitanici koji ne mogu odgovoriti kojoj religiji pripadaju više preferiraju simbol križa. Ovi rezultati su u skladu sa zaključkom da će oni koji ne pripadaju ni jednoj religiji više preferirati križ zbog socio-kulturnog (kršćanskog) okruženja u kojem su odrasli i s ovim se simbolom svakodnevno susretali. Protestanti više preferiraju simbol polumjeseca nego simbola križa no s obzirom na vrlo mali broj u uzorku o tome se ne može ništa zaključivati. Ako bi se to pokazalo i na većem uzorku moglo bi se povezati s onim što ističe Orla-Bukowska da se unutar kršćanstva „rimokatolici, pravoslavni i protestanti mogu razlikovati u percepciji značaja i značenja križa kao simbola” (Orla-Bukowska, u: Hałas, 2002:150). Ona naime navodi da bi to kod Protestanata moglo biti zbog primjerice „raskola od drugih kršćana koji se između ostalog dogodio i zbog odmaka od obožavanja križa” (Orla-Bukowska, u: Hałas, 2002:149).

Zanimljivo je naznačiti i negativne preferencije - katolici više preferiraju simbol Davidove zvijezde od simbola polumjeseca, pravoslavci također, odnosno kršćani općenito.

Ovo se slaže i s rezultatima za cjelokupni uzorak (*Tablica 4*). Muslimani više preferiraju Davidovu zvijezdu pa tek onda križ.

4. ZAKLJUČAK

Osnovna funkcija religijskih simbola, o kojoj je među prvima u sociologiji govorio Durkheim, služi povećanju kohezivnosti unutar određene društvene skupine (Durkheim, 1995:234). No simboli nisu nikada služili samo pozitivnoj funkciji povezivanja ljudi i stvaranja kohezije unutar grupe. Simbole se oduvijek upotrebljavalo i za isticanje različitosti, odvojenosti od *drugih*, za predstavljanje grupe „prema van”. Kod velikih ideoloških i religijskih sustava je bilo posebno važno i da značenja simbola koji ih predstavljaju „prema van” budu što jasnija na globalnoj skali. U potrazi za upravo takvim simbolima triju tradicionalnih monoteističkih religija u Hrvatskoj - kršćanstva, islama i židovstva - odabrani su simboli križa, polumjeseca i Davidove zvijezde. Oni su općeprihvaćeni u svijetu kao gotovo znakovne reprezentacije ovih religija, „univerzalni” simboli.

U ovom istraživanju cilj je bio utvrditi opću percepciju simbola *sebe* (većine katoličkih, kršćanskih ispitanika) i *drugih* u hrvatskom društvu. Željelo se indirektno utvrditi neke od tendencija ka većoj ili manjoj toleranciji prema ovim trima religijama, posebno u svjetlu današnjih religijskih tenzija i sukoba u svijetu. Očekivalo se i da će se rezultati dobiveni instrumentom semantičkog diferencijala poklopiti s rezultatima o mišljenjima pojedinih religija direktno ispitanim nešto češće korištenim instrumentom anketnog upitnika.

Sekundarni cilj istraživanja ticao se samog instrumenta koji je još uvijek novina u sličnim istraživanjima. Na temelju teorijskih razmatranja simboličkih interakcionista i drugih teoretičara socijalnog simbolizma može se zaključiti da simboli čovjeka tjeraju na dublje razmišljanje pa se očekivalo da će se instrumentom semantičkog diferencijala dobiti višedimenzionalnost mišljenja ispitanika (u ovom slučaju dvodimenzionalnost: evalucija i aktivnost) o religijama koje ovi simboli predstavljaju. To bi moglo otvoriti vrata korištenju ove metode u istraživanjima sličnih tematika u kojima bi bilo važno dublje istražiti složenost ljudske kognitivnosti.

U istraživanju se pošlo od nekoliko osnovnih hipoteza, te su dobiveni sljedeći rezultati: Hipoteza 1.1 je potvrđena te većina ispitanika pozitivno vrednuje simbol križa na većini varijabli (bipolarnih pridjeva). Za većinu ispitanika simbol križa je nešto u potpunosti *dobro, privlačno, poželjno, otvoreno, moralno, miroljubivo, dobrovoljno i istinito*.

Hipoteza 1.2 je također potvrđena te većina ispitanika na većini varijabli negativnije vrednuje simbol Davidove zvijezde u odnosu na simbol križa. Rezultati su potvrđeni i t-testom.

Hipoteza 1.3 je potvrđena i većina ispitanika na većini varijabli negativnije vrednuje simbole polumjeseca u odnosu na simbol križa. Također simbol polumjeseca, kada se pogleda usporedba prosječnih vrijednosti, je negativnije vrednovan od simbola Davidove zvijezde. Statistički značajne razlike između ova dva simbola se ipak nisu pokazale

na većini varijabli s obzirom da su rezultati za simbole polumjeseca i Davidove zvijezde vrlo slični. Zanimljivo je možda za neka buduća istraživanja ipak naznačiti da se simbol polumjeseca statistički značajnije percipira kao ratoborniji i promjenjiviji što je moguće povezati sa suvremenim svjetskim događanjima koji se tiču islama kao religije.

Hipoteza 2 je potvrđena te je usporedbom rezultata dvaju instrumenata, anketnog upitnika o mišljenju ispitanika o pripadnicima različitih (ne)religijskih skupina i instrumenta semantičkog diferencijala o percepciji simbola triju religija: kršćanstva, islama i židovstva, pokazano da postoji visoko slaganje u rezultatima. Ispitanici koji su više preferirali kršćanstvo pa zatim židovstvo, islam (zatim ateizam, agnosticizam a najmanje alternativne religije) na anketnom upitniku, jednako su odgovorili i za simbole - najviše preferiraju simbol kršćanstva pa židovstva te islama.

Ova je hipoteza i dodatno potvrđena kada su uspoređeni rezultati procjene katolika koji su najzastupljeniji u uzorku o pripadnicima *sebe* i *drugih* na anketnom upitniku i semantičkom diferencijalu. Rezultati su ponovno slični: katolici (i kršćani općenito) na oba instrumenta više preferiraju pripadnike svoje religijske skupine i simbole *sebe* (zatim simbole Davidove zvijezde i židove te polumjesec i muslimane).

Hipoteza 3 je potvrđena te su faktorskom analizom dobivena dvije očekivane dimenzije. Jedino je neočekivana promjena u sadržaju faktora gdje su se bipolarni pridjevi *ratoborno/miroljubivo* i *prisilno/dobrovoljno* umjesto na faktor aktivnosti svrstali na faktor evaluacije. No s obzirom da je faktorska struktura ostala stabilna za sva tri simbola to nije utjecalo na rezultate. Bipolarni pridjev *zatvoreno/otvoreno* se na simbolu križa smjestio na evaluacijski faktor pa bi ga u budućim istraživanjima trebalo zamijeniti nekim stabilnijim pridjevima.

Hipoteza 4 je potvrđena te su se statistički značajne razlike pokazale s obzirom na religijska obilježja ispitanika u predviđenom smjeru. Zaključivano je prije svega za katoličke (kršćanske) ispitanike zbog nedovoljne zastupljenosti drugih skupina u uzorku. Pripadnici katoličke i pravoslavne vjere, odnosno kršćani općenito najviše preferiraju simbol svoje vjere - križ. Iz usporedbe prosječnih vrijednosti vidimo naznake da je to istina i za pripadnike islamske vjere. Također, postoje naznake da ostali ispitanici preferiraju sva tri simbola podjednako.

Visoko religiozni ispitanici (religiozni u skladu s crkvenim učenjem i na svoj način) značajno više preferiraju simbol križa. Slične rezultate nalazimo i za ostala dva simbola što je u skladu s teorijskim i metodološkim polazištem rada (Di Guiseppe, 1981, u: Dotson/Hyatt, 2000:64).

Zaključno, instrument semantičkog diferencijala se pokazao kao dobra metoda ispitivanja odnosa prema drugim religijama preko prikazivanja simbola jer: 1) moć vizualnog je danas posebno očita u događajima koji su usko povezani za religijske simbola u svijetu i potrebno ih je detaljnije istražiti; 2) otkriva višedimenzionalnost kognitivne percepcije *sebe* i *drugoga*. Bilo bi dobro otkriti i neke dodatne dimenzije osim evaluacije i aktivnosti u nekim budućim istraživanjima te dodatno ispitati razloge koji stoje iza određenog smjera percepcije ispitanika. To je posebno važno kod onih dimenzija semantičkog diferencijala koje nisu evaluativne kao npr. kod dimenzije aktivnosti u ovom

istraživanju. Naime, kako je već spomenuto, ponekad dolazi do neke vrste „obrtnja” polova semantičke ljestvice, odnosno ispitanici koji su, primjerice, ocijenili neki simbol kao *tradicionalniji* i *nepromjenjiviji* ne smatraju nužno da je to uvijek nešto „negativno” iako se nalazi na lijevoj strani semantičke ljestvice. Kod evaluativne dimenzije je situacija mnogo jednostavnija jer je i sam odnos negativno/pozitivno evaluacijski pa dolazi do poklapanja strana ljestvice i sadržaja pridjeva. U radu se stoga uopćeno o pozitivnoj i negativnoj percepciji govori samo kada se objašnjavaju rezultati percepcije u sklopu evaluativne dimenzije dok su kod dimenzije aktivnosti naznačeni točno određeni pridjevi koji ju sačinjavaju te je i analiza varijance provedena zasebno na oba faktora za svaki simbol kako bi se jasnije uočile moguće razlike u shvaćanju ispitanika i a priori koncepciji istraživača.

„Zajednička simbolizacija omogućuje koordiniranost djelovanja, vremenski kontinuitet, kolektivno sjećanje, tradiciju i povijest”, kaže Hałas, te dodaje da su „simboli instrumenti socijalne integracije, ali i dezintegracije i socijalne transformacije” (Hałas, 2002:7). Možemo stoga reći da se boljim shvaćanjem o (ne)slaganju oko simbola religija koje su tradicionalno sastavne niti našeg društva mogu odrediti početne točke s kojih se može početi razvijati bolje i tolerantnije društvo. Naime, postoje naznake tolerantnijeg odnosa prema muslimanima i židovstvu u odnosu na rezultate iz 2004. godine jer su 2010. godine na anketnom upitniku i percepciji simbola ispitanici odgovarali više na sredini a ne na negativnoj strani ljestvica. No činjenica je da je u hrvatskom društvu simbol židovstva kao i pripadnici židovske religije nešto pozitivnije percipiran od islama i njegovog simbola. Također, religijski identitet, točnije stupanj religioznosti i vrsta religije kojoj ispitanici pripadaju, ima velik utjecaj na njihovu percepciju, odnosno oni daleko najpozitivnije percipiraju simbole *sebe* (kršćani same kršćane i križ). Sve ovo ukazuje na točno određen prostor na kojem mogu djelovati socijalne politike koje teže povećanju tolerancije u društvu. Nadalje, s obzirom na moć simboličnoga, simboli se kao sredstvo prenošenja poruke mogu upotrijebiti i za povećanje tolerancije prema *drugima* (primjerice, usporedba sa simbolima *sebe*, pojavljivanje u sličnim kontekstima, isticanje simbola zajedno kao ravnopravnih, isticanje pozitivne poruke, i sl.). Pozitivnija interpretacija simbola *drugih* može indirektno doprinijeti boljoj percepciji pripadnika tih religija preko njihovih simbola a time i boljem razumijevanja među religijama.

LITERATURA

- Adrian, M. (2009). France, the Veil and Religious Freedom. *Religion, State & Society*, 37(4):345-374.
- Alcoff, L. M./Mendieta, E. /ur./ (2003). *Identities. Race, Class, Gender and Nationality*. Oxford, USA, Australia, Germany: Blackwell Publishing Ltd.
- Aničić, B. (1999). Procjena boravišnog potencijala vrtnog prostora metodom semantičkog diferencijala. *Poljoprivredna znanstvena smotra*, 64(4):243-251.
- Antonsich, M.; Jones, P. I. (2010). Mapping the Swiss Referendum on the Minaret Ban. *Political Geography*, 29:57-62.

- Asher, J. (2011). Muslim Desecrates Bible in Pakistan to „Avenge” Quran Burning. *Christian Post*, 9. travnja 2011. URL: <http://www.christianpost.com/news/muslim-desecrates-bible-in-pakistan-to-avenge-quran-burning-49767/> (svibanj, 2011.)
- Atchley, R. C. (1997). The Subjective Importance of being Religious and its Effect on Health and Morale 14 Years Later. *Journal of Aging Studies*, 11(2):131-141.
- Back, K. W.; Bunker, S.; Dunnagan, C. B. (1972). Barriers to Communication and Measurement of Semantic Space. *Sociometry*, 35(3):347-356.
- Benson, P., & Spilka, B. (1973). God image as a function of selfesteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12:297-310.
- Beza, B. B. (2010). The aesthetic value of a mountain landscape: A study of the Mt. Everest Trek. *Landscape and Urban Planning*, 97:306-317.
- Brinton, J. E. (1961). Deriving an Attitude Scale From Semantic Differential Data. *The Public Opinion Quarterly*, 25(2):289-295.
- Cassirer, E. (1972). *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Cifrić, I. /ur./ (2008). *Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*. Zagreb: Biblioteka Razvoj i okoliš.
- Cifrić, I.; Trako T. (2008a). Kultivirani i tehnički krajobraz. Usporedba percepcije dvaju krajobraza. *Socijalna ekologija*, 17(3):215-235.
- Cifrić, I.; Trako T. (2008b). Usporedba percepcije prirodnog i kulturnog krajobraza u Hrvatskoj. Primjena metode semantičkog diferencijala. *Socijalna ekologija*, 17(4):379-403.
- Denzin, N. K. /ur./ (2008). *Studies in Symbolic Interaction, Vol. 30*. United Kingdom, North America, Japan, India, Malaysia, China: JAI Press.
- Dotson, M. J.; Hyatt, E. M. (2000). Religious Symbols as Peripheral Cues in Advertising: A Replication of the Elaboration Likelihood Model. *Journal of Business Research*, 48:63-68.
- Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokio, Singapore: The Free Press.
- Eliade, M. (1959). Methodological Remarks on the Study of Religious Symbolism. U: Kitagawa, J.; Eliade, M. (1959). *The History of Religions: Essays on Methodology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Francis, L. J.; Robbins, M.; Gibson, H. M. (2006). A revised semantic differential scale distinguishing between negative and positive God images. *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 27(2):237-240.
- Francis, L. J.; Robbins, M.; Gibson, H. M. (2006). A revised semantic differential scale distinguishing between negative and positive God images. *Journal of Beliefs and Values*, 27(2):237-240.
- Friborg, O.; Martinussen, M.; Rosenvinge, J. H. (2006). *Personality and Individual Differences*, 40:873-884.
- García Oliva, J. (2008). Religious Symbols in the Classroom: A Controversial Issue in the United Kingdom. *Brigham Young University Law Review*, 2008(3):877-896.

- Hałas, E. /ur./ (2002). *Symbols, Power and Politics*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Heise, D. R. (1969). Some Methodological Issues in Semantic Differential Research. *Psychological Bulletin*, 72(6):406-422.
- Herszenhorn, D. M. (1998). Vandals Deface 40 Graves at Jewish Cemetery. *The New York Times*, 23. rujna 1998. URL: <http://www.nytimes.com/1998/09/23/nyregion/vandals-deface-40-graves-at-jewish-cemetery.html> (svibanj, 2011.)
- Hood, R. W. Jr.; Hill, P. C.; Spilka, B. (2009). *The Psychology of Religion. An Empirical Approach*. New York: The Guilford Press.
- Hoopes, J. /ur./ (1991). *Peirce on signs: writings on semiotic by Charles Sanders Peirce*. USA: The University of North Carolina Press.
- Korpela, K. M.; Klemetilä, T.; Hietanen, J. K. (2002). Evidence for rapid affective evaluation of environmental scenes. *Environment and Behavior*, 34(5):634-650.
- Krišto, J. (2001). *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Globus.
- Langer, L. (2010). Panacea or Pathetic Fallacy? The Swiss Ban on Minarets. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 43(4):863-951.
- Lawrence, R. T. (1997). Measuring the Image of God: the God Image Inventory and the God Image Scales. *Journal of Psychology and Theology*, 25(2):214-226.
- Leduc, L. (1976). Semantic Differential Measures of British Party Images. *British Journal of Political Science*, 6(1):115-123.
- Maguire, T. O. (1973). Semantic Differential Methodology for the Structuring of Attitudes. *American Educational Research Journal*, 10(4):295-306.
- Manzini, S. (2008). The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence. *Cardozo Law Review*, 30(6):2629-2668.
- Mead, G. H. (2003). *Um, osoba i društvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Monterescu, D. (2010). Defining the Indeterminate Urban Situation: Symbolic Interaction and the Palestinian-Israeli Conflict. Izlaganje na međunarodnom znanstvenom simpoziju *Present and Future of Symbolic Interactionism*, Pisa, 3.-5. srpnja 2010.
- Muthén, B; Olsson, U.; Pettersson, T.; Stahlberg, G. (1977). Measuring religious attitudes using the semantic differential technique: an application of three-mode factor analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16(3):275-288.
- Nathan, J. H.; Marsella, A. J.; Horvath, A. M.; Coolidge, F. L. (1999). The Concepts of Individual, Self and Group in Japanese National, Japanese-American, and European-American Samples: a Semantic Differential Analysis. *Int. J. Intercultural Rel.*, 23(5):711-725.
- O'Connell, M.; Airey, R.; Craze, R. (2007). *The Complete Illustrated Encyclopedia of Symbols, Signs and Dream Interpretation*. London: Lorenz Books.
- Olmsted, D. W.; Durham, K. (1976). Stability of Mental Health Attitudes: A Semantic Differential Study. *Journal of Health and Social Behavior*, 17(1):35-44.

- Osgood, C. (1964). Semantic Differential Technique in the Comparative Study of Cultures. *American Anthropologist*, New Series, 66(3):171-200.
- Osgood, C., Suci, G. J., Tannenbaum, P. H. (1967). *The measurement of meaning*. USA: University of Illinois Press.
- Pickering, W. D. F. /ur./ (1999). *Durkheim and Representations. Routledge Studies in Social and Political Thought*, 22. New York, London: Routledge. str. 80-97.
- Pickering, W. D. F. /ur./ (1999). *Durkheim and Representations. Routledge Studies in Social and Political Thought*, 22. New York, London: Routledge.
- Rorive, I. (2008). Religious Symbols in the Public Space: in Search of a European Answer. *Cardozo Law Review*, 30(6):2669-2698.
- Sandberg, R.; Doe, N. (2007). Religious Exemptions in Discrimination Law. *Cambridge Law Journal*, 66(2):302-312.
- Saussure, F. de (2000). *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor naklada.
- Schutz, A.; Breda, H. L. van; Natanson, M. A. /ur./ (1962). *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Trako Poljak, T. (2011). *Zastava Europske unije - što nam zapravo simbolizira?* Izlaganje na nacionalnom kongresu Hrvatskog sociološkog društva *Sociologija i promjena - izazovi budućnosti*, Zagreb, 7.-8. travnja 2011. URL: http://www.hsd.hr/portal/images/stories/kongres/trako_poljak_tijana.pdf (svibanj, 2011.)
- Trako, T. (2007). Simbol ruke. Razmatranja o pojavi i značaju simbola ruke u kontekstu svakodnevnice komunikacije. *Socijalna ekologija*, 16(1):35-57.
- Visković, N. (2001). *Stablo i čovjek. Prilog kulturnoj botanici*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Weima, J. (1966). Research and debate. About the independence of a „religious” factor in the application of the semantic differential technique. *Social Compass*, 13:151-157.
- Yu, J. H.; Albaum, G.; Swanson, M. (2003). Is a central tendency error inherent in the use of semantic differential scales in different cultures? *International Journal of Market Research*, 45(2):213-228.

THE PERCEPTION OF RELIGIOUS SYMBOLS IN CROATIAN SOCIETY: the cross, crescent moon and star of David

Tijana Trako Poljak

Summary

The empirical research was conducted on the representative sample of Croatian citizens (2010; N=1008). The main aim was to determine: 1) the general perception of "universal" symbols of three religions in Croatia: the cross (Christianity), crescent moon (Islam) and star of David (Judaism); 2) whether these results correspond to those obtained by the additional instrument of questionnaire which examined more directly the opinions about the members of these three religions; 3) the presupposed factorial structure of the perception of religious symbols: evaluation and activity; and 4) the correlation between the perception and the religious characteristics of the respondents. The instrument was a semantic differential scale consisting of 10 bipolar adjectival pairs. The methods of univariate, bivariate and multivariate statistics were used in the analysis of data.

The results have confirmed the initial hypotheses. The general conclusion is that the Croatian society most positively perceives the symbol of the cross (the symbol of "self", as the majority of the respondents declared themselves as Catholics, i.e. Christians), followed by the star of David and then the crescent moon. The factor analysis revealed the expected factorial structure and the results show a high positive correlation with those from the questionnaire.

Key words: collective representations, significant symbol, social symbolism, symbolic interactionism, "universal" symbol, "particular" symbol, perception, religious symbols, Christianity, Islam, Judaism, relational identities

DIE WAHRNEHMUNG VON RELIGIONSSYMBOLEN IN DER KROATISCHEN GESELLSCHAFT: das Kreuz, der Halbmond und Davids Stern

Tijana Trako Poljak

Zusammenfassung

Die Forschung wurde an einem repräsentativen Muster von kroatischen BürgerInnen (2010; N=1008) durchgeführt. Das Ziel der Forschung war, Folgendes festzustellen: 1) eine allgemeine Wahrnehmung "universaler" Symbole der drei Religionen in Kroatien: das Kreuz (das Christentum), der Halbmond (der Islam) und Davids Stern (das Judentum); 2) ob die Resultate einem zusätzlichen Instrument des Umfragefragebogens entsprechen, das direkt die Meinungen über die Angehörigen der genannten Religionsgruppen untersuchte; 3) das Bestehen einer vorgesehenen Faktorstruktur der Wahrnehmung von Religionssymbolen: Evaluierung und Aktivität; 4) Verbindung der Wahrnehmung mit den Religionsmerkmalen der Befragten. Das Instrument bestand aus einer Skala des semantischen Differentials mit 10 bipolaren Adjektiven. Bei der Datenverarbeitung wurden die Methoden der univariaten, der bivariaten und der multivariaten Statistik angewendet.

Die Resultate haben die Ausgangshypothesen bestätigt, man kann im Allgemeinen schließen, dass die kroatische Gesellschaft mit Abstand am positivsten das Symbol des Kreuzes wahrnimmt (das Symbol "sich selbst", weil die meisten Befragten katholischer bzw. christlicher Konfession gehörten), danach kommt Davids Stern und dann der Halbmond. Am Instrument wurde die erwartete Faktorstruktur erhalten und durch den Vergleich mit dem Fragebogen eine hoch positive Korrelation von Resultaten.

Schlüsselwörter: kollektive Repräsentierungen, Bedeutungssymbol, sozialer Symbolismus, symbolischer Interaktionismus, "universales" Symbol, "partikulares" Symbol, Wahrnehmung, Religionssymbole, Christentum, Islam, Judentum, Verhältnisidentität